

STAVOVI BOŠNJAČKE INTELIGENCIJE O JEDNAKOSTI ŽENE I MUŠKARCA PROŽETI INTERPRETACIJOM KUR'ANSKIH PORUKA

Sumeja LJEVAKOVIĆ-SUBAŠIĆ
Institut za islamsku tradiciju Bošnjaka
sumeja.ljevakovic@iitb.ba

SAŽETAK: Polazište od kojeg zavise i na kojem počivaju sve aktivnosti na planu emancipacije žene jeste pitanje ljudske jednakosti žene i muškarca odnosno pitanje ljudskog dostojanstva žene uopće. Određenje spram ovog pitanja pretpostavka je za dobivanje svih ljudskih prava koja su ženi oduzeta. Uzimajući to u obzir, pozivi na emancipaciju žene i početna promišljanja unapređenja ženskog pitanja kod Bošnjaka za sobom su povlačila i pitanje vrijednosti žene u odnosu na muškarca te stava islama spram žene uopće. U tom kontekstu, mnoga bošnjačka inteligencija svoje stavove o (ne)jednakosti žene i muškarca zasnivala je, između ostalog, i na kur'anskim ajetima. U ovom radu dat je pregled stavova bošnjačke inteligencije u pogledu ljudske jednakosti žene i muškarca prožetih interpretacijom kur'anskih ajeta kojima su podupirali svoje stavove o ovom pitanju.

Ključne riječi: Kur'an, tefsir, bošnjačka ulema, položaj žene, ravnopravnost žene, jednakost žene i muškarca, emancipacija žene, islam

Uvod

U povijesti većine kultura i narodnih zajednica podređenost žene percipirana je kao univerzalna, prirodna, Bogom dana, inherentna, nepromjenljiva i neosporna činjenica. Osim toga, ljudskost žene uopće bila je predmet rasprave brojnih vodećih filozofa koji su ženu lišili osobina koje je čine čovjekom ili su osobine žene smatrali njenim prirodnim nedostatkom i ljudskom devijacijom. Ne može se s potpunom preciznošću

i pouzdano tvrditi kako je u povijesti došlo do potčinjenosti, odnosno neravnopravnosti žene. Određene teorije sugeriraju da je muška dominacija, jednostavno, stvar prirode te da je do toga došlo usljed podjele poslova na ženske i muške, dok pojedine teorije sugeriraju da su različite biološke funkcije i kapaciteti muškarca i žene uvjetovali i njihove različite socijalne funkcije i ravnopravnost u društvu. (Lener, 1986:16-17) Osim toga, određeni autori su, kao objašnjenje, koristili i religijske argumente prema

kojima je muškoj dominaciji potporu, navodno, dala i tradicionalna doktrina "prvog grijeha", koja ženu portretira kao biće krivo za izgon čovječanstva iz Raja. (Wiley, 2002:174)

Kur'an odbacuje krivicu hazreti Have za izgon ljudi iz Dženneta insistirajući da su i hazreti Adem i hazreti Hava zajedno okusili plod zabranjenog drveta, čime se hazreti Hava i sav ženski rod amnestira od krivice za praiskonski grijeh. Kur'anski ajeti koji govore o tome (Kur'an, El-Bekare, 36; Taha, 120-121; El-'Araf,

20-22), zajedno s ajetima o stvaranju Adema i Have od iste ljudske vrste, bili su dobra podloga za jedno novo muslimansko poimanje rodniha odnosa koji će počivati na principima ljudske jednakosti. Međutim, muslimani su fokus svoga učenja, umjesto na ovim ajetima, okrenuli ka drugim ajetima koji govore o odnosu među supružnicima; odnosu prema siročadi; nasljedstvu; svjedočenju; a koji su postali ishodište za posebnu percepciju žene u islamu koja je srasla sa sviješću i vjerovanjem u prirodno predodređenu, bogomdanu, nadređenu poziciju muškarca i podređenu poziciju žene u svim segmentima od vjerovanja do položaja u porodici i društvu. (Rahman, 2011:103-111)

Iz ovih razloga, pozivi na emancipaciju žene i početna promišljanja unapređenja ženskog pitanja kod muslimanskih zajednica za sobom su povlačila i pitanje vrijednosti žene u odnosu na muškarca i kur'anskog stava spram žene uopće. Budući da osnova neravnopravnog položaja žene u svim segmentima života, od obrazovanja, posla, plaća, položaja u porodici i slično, leži u percepciji inherentne ljudske nejednakosti muškarca i žene, nužno je bilo, u prvom redu, ženi vratiti ljudsko dostojanstvo jednako onom koje ima muškarac kako bi joj se osiguralo vraćanje drugih prava. U tom kontekstu, o ljudskoj jednakosti žene i muškarca govorilo se i kod Bošnjaka, a mnogi među njima svoje su stavove o tom pitanju zasnivali na kur'anskim ajetima.

Značaj stavova bošnjačke uleme o pitanju emancipacije žene

Posmatrajući rasprave o emancipaciji žene kod Bošnjaka prema historijskoj periodizaciji, može se uočiti da se, osim pitanja prava na obrazovanje, o emancipaciji žene općenito u doba austrougarske uprave nije značajnije raspravljalo. Suštinski najznačajnije rasprave o ovom pitanju nastale su između dva svjetska rata kada se među Bošnjacima, pored tradicionalne vjerske inteligencije,

javlja sloj svjetovne inteligencije a kasnije i reformatorske vjerske inteligencije koje su pitanje emancipacije žene sagledavale iz različitih perspektiva. Uopćeno, u ovom periodu među Bošnjacima su se mogli naći stavovi onih koji su zagovarali jednakost žena i muškaraca kao i stavovi onih koji su se protivili istom. Ti stavovi su, uglavnom, odražavali lične stavove pojedinaca a mnogi su bili potkrijepljeni i tumačenjem Kur'ana. Nakon Drugog svjetskog rata, odnosno usvajanjem Ustava FNRJ (1946) koji je u članu 24. normirao ravnopravnost žene i muškarca u državnom, društveno-političkom i privrednom životu, među Bošnjacima započinje institucionalno zalaganje i interes za sve većim promicanjem jednakosti muškarca i žene. U ovom periodu se mogu naći studije koje govore u prilog jednakosti muškaraca i žena, dok se stavovi protivnika jednakosti žene i muškarca prestaju javno iznositi.

Stavovi bošnjačke inteligencije su neosporno imali ogromnu ulogu u kreiranju zakona i odnosa Bošnjaka spram ženskog pitanja a bili su i glavni medijator između islama kao vjere Bošnjakinja i Evrope kao prostora njihovog življenja sve do Drugog svjetskog rata. Uzimajući to u obzir, možemo kazati da su studije i rasprave o ženskom pitanju imale i funkcionalni, a ne samo teorijski značaj te da je uvid u iste značajan za izučavanje bošnjačke vjerske misli, ali i vjerske tradicije Bošnjaka općenito.

Tumačenje Kur'ana u razmatranju pitanja ljudske jednakosti muškarca i žene

Među prvima koji su posezali za Kur'anom kao argumentom u tretiranju pitanja ravnopravnosti žena i muškaraca bio je Osman Nuri Hadžić (1925:301) koji je tvrdio da je Kur'an, u prvom ajetu sure En-Nisa', potvrdio jednakost žene i muškarca u stvaranju i socijalnom položaju pred Bogom i ljudima. Shodno svom tumačenju on i prevodi spomenuti ajet gdje, kako on kaže, stoji:

Smrtnici! Bojte se Boga koji vas je sve stvorio po istom životnom principu, – čovjeka i ženu od kojih se umnožilo čovječanstvo. Bojte se Boga od koga svi pomoć tražite i poštujujte krvnu vezu. Bog zna sva vaša djela.

Po procjeni Hadžića (1925:301), ovaj ajet je bio revolucija za sve običaje i tradicijske vrijednosti, način mišljenja i uvjerenja koja su do tada vladala kod Arapa i drugih naroda.

Nedugo nakon ovog teksta, u povodu izjave reisul-uleme Džemaluddina Čauševića o otkrivanju lica kod žena, Osman Nuri Hadžić (1928:5) opet skreće pažnju na ovaj ajet. U svom kratkom osvrtu na pitanje otkrivanja lica žena on se fokusira na slobodu žene u islamu citirajući ovaj ajet u istom prijevodu koji je gore naveden, dajući mu, usto, dodatno tumačenje. U svom drugom osvrtu on tvrdi da se iz ovoga ajeta vidi da je žena u svemu izjednačena s muškarcem i pred Bogom i pred Zakonom te da se načelo koje je sadržano u ovom ajetu provlači kroz cijeli sadržaj Kur'ana.

Treba napomenuti da su prijevod i tumačenje ovoga ajeta, inače, bili predmet diskusije među muslimanima u tretiranju položaja žene u Kur'anu i islamu uopće. U modernim tefsirima postoji tendencija da se ovaj ajet tumači u kontekstu stvaranja Adema i Have od jedne duše, od jedne vrste ili s jednakim osobinama.¹ U tradicionalnim tefsirima se ovaj ajet tumači u smislu stvaranja žene od prvog čovjeka – Adema, a takva interpretacija se potkrepljuje hadisom Poslanika, a. s., koji prenose El-Buhari i Muslim od Ebu Hurejre. U hadisu se spominje da je Poslanik, a. s., rekao: "Ljubazno postupajte sa ženama, jer je žena stvorena od rebra, a rebro je najviše krivo u gornjem dijelu. Ako počneš da ga ispravljáš, slomit ćeš ga, a ako ga ostaviš, ono će ostati krivo, pa primite preporuku o ženama". (El-Buhari, hadis br. 3331) Međutim,

¹ Vidi naprimjer tefsir Muhameda Ratiha en-Nabulsija. Dostupan na: <https://nabulsi.com>.

iako su Bošnjaci svoje tumačenje Kur'ana najčešće zasnivali na tradicionalnim tefsirima, do objavljivanja prijevoda Kur'ana na bosanski jezik Besima Korkuta interpretacija ovog ajeta u kontekstu stvaranja muškarca i žene od iste vrste pojavljivala se i u brojnim drugim prijevodima ovoga ajeta na bosanski jezik.²

U tom kontekstu možemo spomenuti prijevod ovoga ajeta od Malika Kulenovića. U tekstu objavljenom u *Moslemischer Revue* u Berlinu, a koji na bosanski jezik prevodi Malik Kulenović, autor Sadr-Ud-Din negira krive predodžbe koje Evropljani imaju o položaju žene u islamu te potencira da Kur'an upravo u gore spomenutom, prvom ajetu sure En-Nisa', naglašava praiskonsku prirodnu i društvenu jednakost muškarca i žene te njihovu ravnopravnost. Prema prijevodu Kulenovića (Sadr-Ud-Din, 1926:41), u ovom ajetu se navodi da su svi ljudi stvoreni od jednog bića, ali se ne navodi da je to biće Adem niti da je Hava stvorena od Adema već da su žene stvorene od iste vrste koja pripada spomenutom biću:

O narode, bojte se vašeg Gospodara, koji vas je stvorio od jednog bića i stvorio vašu ženu od iste vrste. Bojte se Boga kojemu se molite, a poštujujte žene i rodbinu vašu, jer zaista On bdije nad vama.

Iako Kulenović nije preveo ajet s arapskog jezika, ovaj prijevod, ipak, pokazuje da su Bošnjaci imali priliku da o ovom ajetu promišljaju i na ovaj, drugačiji način od uobičajenog, tradicionalnog načina razumijevanja i tumačenja ovoga ajeta.

Pored spomenutih autora, ovaj ajet zauzeo je posebno mjesto i u članku Mustafe Čelića objavljenog u časopisu *Novi bebar* 1927. godine u nekoliko nastavaka. Spomenuti članak Čelića tretira položaj žene u islamu odbacujući tvrdnje koje sporadično dolaze sa Zapada o neravnopravnosti

žene u islamu i njihovom drugorazrednom položaju u islamu i muslimanskim društvima. U svom radu M. Čelić (1927:92) potcrtava da su žene u islamu bez ikakve dvojbe ravnopravne članice društva, da žena nije stvorenje drugoga reda i da nije nikakva stvar u posjedu muža, već da je ravnopravna svome suprugu. Kao dokaz za svoju tvrdnju on navodi prvi ajet sure En-Nisa' koji prevodi u smislu stvaranja muškarca i žene od iste vrste:

O, narodi! Bojte se svoga Gospodara, koji je vas sve od jednog jedinog bića stvorio i koji stvori vaše žene od čega i vas (od iste sastojine). Bojte se Boga, koga vi svi molite i poštujujte žene i rodbinu; jer zaista, Bog njih čuva!

Mora se primijetiti da prijevod ovoga ajeta od Mustafe Čelića dosta nalikuje prijevodu Malika Kulenovića iako Čelić u svom prijevodu izravnije navodi da je žena stvorena od istog sastava kao i muškarac, što ne ostavlja nikakvu aluziju na to da postoji mogućnost da je žena stvorena od dijela muškarca, tj. njegovog rebra.

Ali Riza Prohić (1931:11) također se dotakao ovoga ajeta odgovarajući na Begovićevo tumačenje ajeta iz sure En-Nisa' koji govore o poligamiji. U svom osvrtu na ovo pitanje Prohić kritikuje tematiziranje pitanja poligamije insistirajući na tome da se pažnja s ajeta o poligamiji treba presmjeriti na drugi ajet kojim ova sura započinje, a koji ima daleko važnije odredbe i naredbe za čovječanstvo. Ovaj ajet prema Prohićevom prijevodu ima sljedeće značenje:

O vi, ljudi, ljudski rode! Bojte se vašeg Gospodara koji vas je stvorio od jednoga nefsa, a od ovoga par i od toga para rasporedio mnoštvo muškinja i ženskinja.

Kako se da primijetiti, Ali Riza Prohić je kur'ansku riječ *nefs*, spomenutu u ovom ajetu, ostavio

neprevedenu. Ovim prijevodom Prohić nije dao eksplicitno značenje ovoj riječi niti se njeno značenje moglo implicitno razaznati iz nastavka njegovog prijevoda. Iz njegovog prijevoda se, tako, može čitati da je *nefs* duša od koje je stvoren par, a može se tumačiti i u značenju jedinke od koje je stvoren njen par.

Poseban pomak u tumačenju ovoga ajeta desio se objavljivanjem knjige Kasima Hadžića *Položaj žene u islamu* (1940:11) u kojoj on prevodi ovaj ajet na sljedeći način:

Ljudi, bojte se Boga koji vas je stvorio od jedne duše.

Ovim prijevodom Kasima Hadžića kur'anska riječ *nefs* spomenuta u ovom ajetu prvi put je na bosanski jezik prevedena u značenju *duše*, a ne *bića*. Ovim je Kasim Hadžić pokazao veliko odstupanje od tradicionalnog načina prevođenja i razumijevanja ovoga ajeta. On, usto, u komentaru ovoga ajeta navodi da su i muškarci i žene stvoreni od jedne stvari i da nema razlike u postanku muškarca i žene, da su svi ljudi u smislu rasa i klasa jednaki te da se zakoni odnose na sve podjednako.

Knjiga Kasima Hadžića je kod Bošnjaka naišla na pozitivne reakcije. Mahmud Traljić (1940-41:92) ovu je knjigu ocijenio kao odličnu knjigu koja pokazuje da zapostavljenom položaju žene kod muslimana nije kriv islam već muslimani, te da će se stanje popraviti tek onda kada se muslimani budu pridržavali islamskih propisa.

Osim prijevoda ovoga ajeta, koji su citirani uz komentare autora, a u okviru članaka o položaju žena, tumačenje ovoga ajeta kod Bošnjaka je moguće pratiti i u prijevodima Kur'ana na bosanski jezik. Ali Riza Karabeg (2019), tako, u svom prijevodu Kur'ana koji je prvi put objavljen 1937. godine daje oba značenja, tj. da je žena stvorena od rebra Ademovog

određena. Vidi: Amina Wadud, *Kur'an i žena: ponovljeno čitanje svetog teksta iz ženske perspektive*, prijevod: Zilka Spahić Šiljak i Đermara Šeta, TPO Fondacija, Sarajevo, 2014, str. 20-21.

² Ipak, tumačenja i prijevodi ovoga ajeta nisu nikada bili predmet naročite rasprave među Bošnjacima. Tumačenje ovoga ajeta je značajno došlo do izražaja tek prijevodom knjige *Kur'an i žena: ponovljeno*

čitanje svetog teksta iz ženske perspektive Amine Wadud koja analizira kur'anski izraz *nefs* i prevodi ga u značenju duše, a ne bića, te insistira da kur'anska verzija stvaranja čovječanstva nije spolno

i da je stvorena od njegove vrste ili rase. Njegov prijevod ovoga ajeta glasi:

O ljudi! Bojte se svoga Gospoda, koji vas je sve stvorio od jednog čeljadeta. On od tog čeljadeta, od njegova rebra (ili od njegove rase) stvorio njegovu drugaricu, a potom on učini da od njih potekne toliko ljudi i žena...

Ovim prijevodom Ali Riza Karabeg pokazuje opreznost u dosljednom prevođenju značenja ajeta ali i revnosnost u očuvanju tradicionalnog tumačenja Kur'ana.

Osim Karabega, Džemaluddin Čaušević i Muhamed Pandža su, također, u svom prijevodu Kur'ana (1969) koji je prvi put objavljen 1937. godine pokazali veću privrženost tradicionalnom tumačenju ajeta pa su ovaj ajet preveli u smislu stvaranja Have od Adema, a.s.:

O ljudi, bojte se Boga koji vas je stvorio od jedne osobe, a od nje je stvorio njezinu družicu, i od njih dvoga rasprostranio mnogo muškaraca i žena.

Pored prvog ajeta sure En-Nisa', bošnjački autori su se pozivali i na druge ajete koji su, po njima, ukazivali na jednakopravni tretman muškarca i žene u islamu. Muhamed Tufo (1937:214), tako, govoreći o jednakosti žene i muškarca u islamu, citira 21. ajet sure Er-Rum koji ima približno značenje ranije spomenutom ajetu.

Iako Muhamed Tufo ne nudi prijevod ovoga ajeta, jasno je iz njegovog obrazloženja da ovaj ajet, po njemu, izjednačava muškarca i ženu u ljudskim vrijednostima, odnosno da ženi daje ljudsku dimenziju, istu onu dimenziju koja muškarca čini čovjekom. Ovaj ajet, po M. Tufi, ukazuje na pravednost Kur'ana koja se ugleda u tome da, kako on kaže, Kur'an muškarce obavještava da je žena jednako ljudsko biće kao što su i oni. Nije sigurno u kojem je kontekstu Tufo smatrao da je Kur'an pravedan kada navodi ovu činjenicu. Pretpostavlja se, iz rečenog, da Tufo smatra kako je tretiranje žene kao inferiornog bića nepravda prema ženama, a da tu nepravdu Kur'an ovim ajetom ispravlja.

Ovaj ajet, pored Tufe, navodi i Šukrija Alagić (1933:260), prevodeći ga na sljedeći način:

A od Njegovih (Božijih) znakova je što je stvorio za vas, a između vas žene da se na njih oslanjate, i postavio je među vas ljubav i samilost (...).

U drugom tekstu, objavljenom godinu kasnije, Alagić (1934:351) spominje isti ajet uz jedan poseban dodatak koji doprinosi boljem razumijevanju značenja ovoga ajeta:

I od Njegovih (Božijih) je znakova da je za vas a između vas (iz vašeg — ljudskog roda) stvorio žene da se u njih pouzdajete, a među vas (muškarca i žene) postavio je ljubav i milost.

Iz drugog prijevoda ovog ajeta od Šukrije Alagića nazire se da i on ovaj ajet povezuje sa kur'anskim priznanjem ljudskosti žene jer je u napomeni naglasio da Bog žene stvara iz ljudskog roda, dok je u njegovom prvom prijevodu taj dio izostao. Pored ovoga, u samom tumačenju ovoga ajeta Alagić spominje da ovaj ajet potvrđuje i Božiju moć. Jedan od znakova Božije moći, po Šukriji Alagiću, jeste taj što žena napušta svoje bližnje i pristaje biti uz muža uvjerena da će ta veza s mužem biti jača od bilo koje druge veze i da će joj život biti ljepši nego bilo gdje drugo i da je, tako, taj prirodni savez između muškarca i žene, koji je potvrđen ovim ajetom, jači od bilo kojeg drugog.

Isti ajet navodi i šerijatski sudija hafiz Abdulah Ajni Bušatlić (1925:182) prilikom rasprave o položaju žene u islamu. Po njemu, ovaj ajet je dokaz da žena u islamu nije stvorena da služi kao predmet, već da bude drugarica svoga muža i ravnopravan član zajednice, da bude suradnik u izgradnji sreće supruga i da s njim dijeli sreću i žalost. On nudi slobodniji prijevod samo onog dijela ajeta koji se odnosi na vezu između supružnika, dok dio ajeta koji govori o stvaranju žene ne prevodi. Po njemu, ovaj dio ajeta ima sljedeće značenje:

Žene su vam radi toga da se s njima smirite, a Bog podario vam je sreću i ljubav da s njima ispravno postupite.

Značajniji osvrt na ovaj ajet dat je u članku "Kur'an" (1936:2) anonimnog autora, objavljenog u nastavcima u listu *Islamski glas*. Pored općih informacija o Kur'anu i određenim kur'anskim propisima, autor se osvrnuo i na tretiranje žene u Kur'anu navodeći prijevod i tumačenje ovoga ajeta. Prijevod ajeta po ovom autoru glasi:

Od Njegovih znakova je što vam je između vas stvorio družice da s njima boravite, i među vas je usadio ljubav i samilost.

Prema autoru ovog članka, ovaj ajet očituje kur'ansko pravilo odnosa među supružnicima, ali i izjednačava ženu i muškarca kao članove ljudske zajednice. Ovaj ajet, kako kaže autor, ističe da su suprug i supruga dva ravnopravna druga, odnosno dva ravnopravna člana zajednice bez čije saradnje se ne može pravilno zajednički živjeti.

Sličan prijevod ovoga ajeta je zabilježen u tekstu Čamila Avdića (1938:338):

Od Njegovih je znakova i to da vam je stvorio družice da s njima stanujete i stvorio je među vama ljubav i milost.

Međutim, iako prijevod ovoga ajeta od tadašnjeg učenika Gazi Husrev-begove medrese Čamila Avdića nalikuje prijevodu ajeta anonimnog autora koji je objavljen u listu *Islamski glas*, Avdić se ne slaže u tumačenju ovoga ajeta sa autorom članka "Kur'an". Po Č. Avdiću, ovaj ajet ne podrazumijeva ravnopravnost supružnika jer je, po njemu, izjednačavanje žene s muškarcem besmisleno, bespotrebno, neprirodno i nepravedno. On je, također, dodao da će feminizam koji insistira na izjednačavanju muškarca i žene doživjeti neuspjeh. Istovremeno, Avdić je tvrdio da žena u islamu, ipak, nije ni podređena muškarcu kako pojedinci tvrde već joj je dato odgovarajuće mjesto s pripadajućim pravima i dužnostima u skladu s njenim tjelesnim i duševnim karakteristikama.

Spomenuti ajet citiran je i u članku "Položaj žene u islamu" autora

Sadr-Ud-Dina čiji prijevod je objavljen u prvom ženskom bošnjačkom časopisu "Đulistan" (1926:41). Urednik časopisa Malik Kulenović prevodi ovaj ajet na sljedeći način:

I jedan je od njegovih znakova da je on stvorio vama žene od jedne te iste vrste, da biste s njima postigli blaženstvo. On stavi među Vas nježnost i ljubav. O tome svemu su vidni znaci Njegovi za ljude koji razmišljaju.

Iako je riječ o prijevodu s nje-maćkog, a ne s arapskog jezika, značajno je navesti da Malik Kulenović (1926:41) eksplicitno prevodi ovaj ajet u kontekstu stvaranja žene od iste vrste, a ne u kontekstu družica koje mogu biti iz neke druge vrste. Također, u ovom tekstu je naveden i prijevod još jednog ajeta (El-'Araf, 189) koji, slično, govori o stvaranju žene od iste vrste kao i muškarca kako bi se dodatno potkrijepio stav autora da je žena podjednako ljudsko biće kao i muškarac:

On je taj koji Vas stvori iz jednog bića i vašu ženu od iste vrste, da nađete mir i zadovoljstvo u ljubavi s njome.

Pored ljudske jednakosti žene i muškarca, pojedini autori navodili su da propisi Kur'an koji izjednačavaju muškarca i ženu u pravima i dužnostima, naredbama i zabranama, odnosno nagradama i kaznama općenito dokazuju jednakost muškarca i žene u islamu. Primjeri tih ajeta, prema autoru članka "Kur'an" (1936:2), jesu: "Ko bude radio dobro djelo, pa bio muškarac ili žensko" (En-Nahl, 97) ili "pravovjerni i pravovjerna". (Et-Tevba, 71) Ovakvih ajeta je nebrojeno i svi oni, kako kaže anonimni autor, dokazuju da Kur'an promiče jednakost muškarca i žene.

Slično, Alija Izetbegović u tekstu posvećenom 1400. godišnjici Kur'ana piše raspravu o položaju žene u islamu u kojoj tvrdi da Kur'an u brojnim ajetima priznaje jednaku vrijednost muškarca i žene. (1969:27) Po njemu, Kur'an ne priznaje ravnopravnost žene u evropskom smislu već naglašava svoju ravnopravnost žene.

Tako, kaže Izetbegović, Kur'an priznaje razlike između muškarca i žene, ali naglašava jednaku vrijednost muškarca i žene i, u tom smislu, kada su u pitanju vrijednosti žene Kur'an ne ostavlja prostora za interpretaciju već nedvosmisleno proklamuje jednakost muškarca i žene. Kao dokaz za to Alija Izetbegović navodi sljedeće ajete:

Ja ne dam da propadne djelo onog ko ga učini, bio on muškarac ili žena; vi ste jedni od drugih...! (Alu Imran, 195)

Ljudima pripada udio u onome što oni steknu, a i ženama u onome što one steknu. (En-Nisa', 32)

Vjernici i vjernice su prijatelji jedni drugima; naređuju poštenje, a zabranjuju zlo (...) Allah obećaje vjernicima i vjericama džene-te po kojima vode teku (...) (Et-Tevba, 71-72)

Pored ovih ajeta, Alija Izetbegović (1969:27) navodi da ljudsku jednakost između muškarca i žene potvrđuju i drugi ajeti, poput sljedećih: El-Ahzab, 35; El-Ahzab, 73; Ez-Zuhruf, 69-70; En-Nahl, 97; En-Nur, 23. Štaviše, Izetbegović navodi da je ovo kur'ansko načelo izraženo i u ajetima koje muslimani tumače u smislu obaveze pokrivanja žena (30. i 31. ajetu sure En-Nur). U ovim ajetima, kaže on, Kur'an se podjednako obraća i muškarcima kao i ženama u pozivu da očuvaju svoja stidna mjesta.

Poput A. Izetbegovića, i Osman Nuri Hadžić navodi još nekoliko ajeta koji, po njemu, indirektno ukazuju na to da Kur'an naglašava ljudsko dostojanstvo žene. Jedan od tih ajeta, po O. N. Hadžiću, jeste jednako kur'ansko tretiranje malodobne muške i ženske djece. Kur'an, kaže Hadžić (1925:301), naređuje roditeljima da djecu, bez razlike, odgajaju i čuvaju im imetak:

Čuvajte imanje malodobnih i dajte im što je njihovo. Nemojte trošiti njihova dobra da umnožite svoja; to bi bio veliki zločin. (En-Nisa', 2)

Ne dirajte nikada u imanje maloljetnih, osim u namjeri da ga uvećate. (El-En'am, 152)

Potom, Osman Nuri Hadžić navodi da Kur'an brine o ljudskom dostojanstvu žene i tako što štiti žensku djecu strogom prijetnjom onima koji žive kćeri ubijaju.

Malik Kulenović u prijevodu teksta Sadr-Ud-Dina (1926:41) navodi još jedan ajet u kojem je, po autoru teksta, ravnopravnost žene i muškarca najbolje naznačena:

Ženama pripada isto pravo, kao što se zahtijevaju od njih i iste dužnosti. I one imaju u jednakoj mjeri prava prema muškarcima, kao što i muškarci prema ženama. (El-Bekare, 228)

Ovaj ajet, u vrlo sličnom prijevodu koji odstupa od arapskog teksta ovoga ajeta, citira i Mustafa Čelić (1927:92):

Ženama pripadaju ista prava, jer se od njih traže i iste dužnosti; i one imaju na isti način prava naprama muževima, kao muževi naprama njima.

Mustafa Čelić navodi da je ovo prijevod 228. ajeta druge sure iako se da primijetiti da je ovo slobodan prijevod spomenutog ajeta. Prijevod ovog ajeta M. Čelića dokazuje kako se Čelić prilikom pisanja svog teksta služio Kulenovićevim prijevodom teksta Sadr-Ud-Dina i njegovim prijevodom ovoga ajeta, kao i ranije spomenutog 1. ajeta sure En-Nisa'.

Osim spomenutih autora, i Kasim Dobrača (1944-45:244) navodi prijevod ovoga ajeta u sljedećem značenju:

Žene imaju prava kao što imaju i dužnosti.

On, u komentaru ovog ajeta, navodi da je ovaj kur'anski ajet zagaran-tovao potpuna prava ženi priznavši je, ne kao ravnopravno, ali zasigurno kao dostojno ljudsko biće.

Međutim, za razliku od M. Čelića, M. Kulenovića i K. Dobrače, reisul-ulema Ibrahim Fejić u članku "Pokrivanje žene u islamu" (1950:101) navodi da je u islamu žena dobila ista prava i dužnosti kao i muškarac, ali da je ipak ovim 228. ajetom sure El-Bekare muškarcu dodijeljena uloga starješine u porodici. Kao potvrdu

svog stava on navodi i prijevod nastavka ovoga ajeta koji je kod ranijih autora izostavljen:

One (žene) imaju sva prava i dužnosti kao i muškarac, samo muškarac ima jedan stepen više (glava porodice).

Ono što je značajno izdvojiti ovdje jeste da reisul-ulema Ibrahim Fejić u svom prijevodu ovoga ajeta jasno daje do znanja da je spomenuti stepen koji muškarac uživa, prema ovom kur'anskom ajetu, vezan samo za njegovu ulogu kao starješine u porodici.

Tumačenje Kur'ana u dokazivanju inherentne inferiornosti žene

Pored autora koji su univerzalne poruke i propise Kur'ana tumačili na način da Kur'an izjednačava muškarce i žene, među Bošnjacima je bilo i onih koji su u Kur'anu tražili dokaz da je žena inferiorno biće u odnosu na muškarca. Pojedini autori su, u tom kontekstu, određene kur'anske propise i zabrane koji su vezani za žene pripisivali nižem položaju žene u odnosu na muškarca i njenim prirodnim slabostima, dok su drugi spomenute propise koristili kao dokaz da je njihova predodžba o ženama kao nižerazrednom biću tačna.

Husein Jahić (1932-33:347-348), pod pseudonimom Jahjazade, tako, tvrdi da je žena umno slaba do krajnjih granica. Ona je slaba, po njegovoj procjeni, toliko da uopšte ne može da promišlja imalo dublje, već sve stvari promatra površno. Iz tog razloga je islam, stav je Jahjazadea, poznajući dušu žene i njene druge karakterne osobine, odredio i namijenio joj kuću i izolovao je iz muškog društva (s kojim nije u srodstvu). Navodni nedostatak žene je, po Jahjazadeu, islam riješio na način da je ženi namijenio kuću s ciljem da se žena sačuva od "brutalnog poniženja" kojem bi, navodno, bila izložena u slučaju izlaska iz kuće.

Argument da su za sve krive prirodne osobine žene koristili su i drugi

autori koji su tim izgovorom pravdali mnoge naizgled muškarcima naklonjene vjerske propise. Osman Nuri Hadžić (1925:325), tako, u razmatranju uloge muškaraca i žena u porodici i društvu kaže da je priroda sama, a ne vjera, povukla granicu između muškarca i žene i dodijelila im različite funkcije u porodici i društvu. H. A. Bušatlić, odgovarajući na pitanje zašto poliandrija nije dozvoljena u islamu, kaže kako odgovor leži u prirodnoj svrsi žene. Njena svrha je isključivo rađanje, a mnogomuštvo bi onemogućilo rađanje. Budući da se to ne bi dopalo ženama, mnogomuštvo je zabranjeno, tvrdi Bušatlić. (1924:271) Slično, M. A. Čerimović (1939:38), pojašnjavajući zašto muslimanki nije dozvoljeno udati se za nemuslimana, navodi da je to zato što je muškarac fizički i intelektualno jači od žene te da starješinstvo i briga o porodici pripada jačem. To je, po njemu, potvrđeno i kur'anskim ajetom:

Muškarci su nadmoćniji, te upravljaju i vode brigu o ženama, jer je Allah odlikovao i uzdigao jedne iznad drugih i jer oni troše svoje imetke (za uzdržavanje žena). (En-Nisa', 34)

Ovaj kur'anski ajet, kaže Čerimović, jasno stavlja na znanje da je žena slabija i da je njeno da služi u kući i porodici. Prema tome, muslimanka bi, u slučaju udaje za nemuslimana, morala služiti svome suprugu (nemuslimanu) i učestvovati u slavama i ne bi mogla ispunjavati svoje vjerske dužnosti.

Karakteristično je da su pojedini bošnjački autori, kao i drugi muslimanski autori u svijetu, kur'anske predodžbe o odnosima među supružnicima tumačili kao dokaz da Kur'an ponižava žensko ljudsko dostojanstvo i tretira je kao manje vrijedno biće u odnosu na muškarca. To se može vidjeti iz tumačenja ajeta koji citira Čerimović.

Spomenuti ajet je nepoznat autor pod pseudonimom Ibni Muslim

među prvima citirao i tumačio u svom reagiranju na brošuru Dž. Sulejmanpašića. Odbacujući tvrdnje i pozive Sulejmanpašića na otkrivanje žena i njegovo tumačenje Kur'ana i propisa islama, u svom odgovoru Ibni Muslim (1919:2) ne propušta spomenuti i to da muškarci u islamu imaju prvenstvo nad ženama uopće. Po Kur'anu i šerijatu, kaže autor, muškarci će uvijek prednjačiti i to im pravo "ne mogu žene uzurpirati", jer su muškarci "prirodno sposobniji od žena" i "troše svoj kapital na žene". Taj stav autor potkrepljuje upravo ovim ajetom:

Ljudi³ će nadzirati žene zato što su sposobniji i što troše jedan dio svoga kapitala. (En-Nisa', 34)

Ibni Muslim, kako se iz navedenog vidi, starješinstvo muškarca u porodici proteže na značenje nadmoći i prednosti muškarca nad ženom uopće.

Tendencija takvog tumačenja ovoga ajeta je zabilježena i kod Ali Riza Prohića (1931:23), koji ovaj ajet prevodi na sljedeći način:

Ljudi su skrbnici, starješine, zaštitnici nad ženama, zato što ih je Bog uzvisio nad žene i zato što ljudi troše na potrebe žena. (En-Nisa', 34)

Iako A. R. Prohić u pojašnjenju ovoga ajeta navodi da arapska riječ koju Bog Dragi koristi da opiše odnos muškarca i žene u ovom ajetu ima porijeklo u riječi *kajjim*, koja označava osobu koja vrši poslove za drugog, te da sama riječ *kaavam* ima značenje onoga koji upravlja, zapovijeda i brani, on, ipak, ostaje na stanovištu da ovaj ajet izričito dokazuje da su muškarci umno i tjelesno jači od žena i da su zbog toga muškarci bili peygamberi, halife, starješine, skrbnici maloljetnih, imami, hatibi, mujezini, da imaju sudsku vlast, da mogu svjedočiti u svim pitanjima, da su obveznici džume i bajram-namaza, ratovanja, da nasljeđuju više od žena, itd.

Isti ovi argumenti su se mogli naći i kod Mehmeda Handžića koji je,

³ Nerijetko se u tekstovima bošnjačkih autora uočava rodna diskriminacija u jeziku koja, naročito, dolazi do izražaja

u ekvivalenciji riječi ljudi = muškarci i čovjek = muškarac. Jezik je paradigma odnosa u društvu i ogledalo je odnosa

moći u društvu koji, u ovom slučaju, ukazuju na duboko usađenu diskriminaciju ljudske vrijednosti žene.

evidentno, bio inspiriran brošurama A. R. Prohića. Naime, M. Handžić (1936-37:145), poput A. R. Prohića, navodi da je starješinstvo muškarca u porodici spomenuto u 34. ajetu sure En-Nisa':

Ljudi su starješine nad ženama, jer ih je Bog odlikovao prema njima a i zato što ljudi troše svoj imetak.

Iz prijevoda M. Handžića, kao i ranije citiranog prijevoda A. R. Prohića, evidentno je da je, po njihovom tumačenju ovoga ajeta, starješinstvo muškarca u porodici posljedica odličja koje je Bog Dragi dao muškarcima. Štaviše, u pojašnjenju ovoga ajeta M. Handžić, kao A. R. Prohić, tvrdi da je Bog odlikovao muškarca nad ženom jer je "čovjek", po prirodi i islamskom učenju, tjelesno ili umno jači od žene. Ovaj ajet je, po Handžićevom tumačenju, predodredio i to da žena nikada nije bila peygamber, da ne može biti sudija i da ne može biti *halifa* i vladar.

Osim ovog ajeta, M. Handžić (1936-37) je i tvrdnjom da je pravo razvoda braka dato muškarcu jer je on pametniji, umno staloženiji i da razboritije postupa sa tim pravom nego žena, pokušao svoju konstrukciju o prirodnoj podređenosti žene predstaviti kao temeljnu kur'ansku predodžbu o ženama. Ovaj stav je Mehmed Handžić (1937-38:19) ponovio i u drugom tekstu gdje je, u prilog svojih tvrdnji, citirao i ajet koji govori o svjedočenju žena:

Ako jedna zaboravi, neka je druga podsjeti. (El-Bekare, 282)

Ovaj ajet, kako ga Handžić tumači, znači da Kur'an smatra ženu bićem koje je po prirodi slabog pamćenja, te da je sklona zaboravljanju. Iz tog razloga potrebno je više žena da svjedoče, kako bi "izliječile svoju slabost", navodi Handžić. (1937-38:19)

Osim ovih ajeta i dokaza iz Kur'ana, Handžić napominje da postoje i druge razlike između muškarca i žene, a one se ogledaju u obavezama koje su muškarcima dužni činiti, a žene nisu, poput: odbrane države, plaćanja džizije, te klanjanja džume i bajram-namaza. Sve te obaveze kojima žene nisu zadužene, Handžić tvrdi, ukazuju na položaj žene u islamu i bacaju svjetlo na poziciju žene u rodnoj hijerarhiji ljudi. Ovaj stav Handžića nalikuje ranije spomenutom stavu A. R. Prohića te dokazuje da je Prohićeva brošura imala značajan utjecaj na stavove Handžića. (1937-38)

I Mustafa Forto (1925:5), bez imalo ustručavanja, tokom svog izlaganja o pokrivanju žena izjavljuje da žena u islamu ima drugostepeni položaj u odnosu na muškarce. Pored nepotkrijepljenih i izvrnutih tvrdnji da žena po vjerskim propisima ne smije klanjati džumu, bajram i dženazu namaz, da čak ni starija žena ne smije preći ispred ni najmlađeg muškog djeteta dok klanja, da žena ne smije zaklati kurban, da u svjedočenju pored dvije žene mora biti jedan muškarac koji će potvrditi njihovo svjedočenje, on spominje i dva ajeta koja bi trebala potkrijepiti njegove konstrukcije o drugorazrednom položaju žene. Prvi ajet koji, po njemu, dokazuje inferiornost žene je ajet o nejednakom nasljeđivanju žene i muškarca:

Bog vam zapovijeda da u dijeljenju vaših dobara među vašom djeцом, momku date dio dvije djevojke. (En-Nisa', 11)

I drugi ajet koji, navodno, dokazuje njegove tvrdnje jeste:

Ljudi su za jedan stepen više svojih žena. (El-Bekare, 228)

Ovaj potonji ajet, po M. Forti (1925:7), dokazuje da je žena za stepen niže ispod svoga muža, odnosno da

je žensko na nižem položaju u odnosu na muškarca uopće. Međutim, M. Forto je i pored ponuđenog tumačenja ovoga ajeta uvidavno pozvao da se ovaj ajet ne shvati kao ponižavanje žene u islamu, već isključivo kao odlikovanje muškarca koji je sposobniji za fizički i intelektualni rad. Žena, ukoliko želi da bude sretna, kaže M. Forto (1925:7), treba da bude podložna svome mužu, da on bude njen "gospodar, otac, mati i zaštitnik".

Isto tumačenje ovoga ajeta je navedeno i u knjizi *Islamski obiteljski život*. Naime, ajet:

Ljudi imaju prednost pred ženama (*Islamski obiteljski život*, 1942:28),

prema autorima ove knjige, vrlo kratko i jasno dokazuje da Kur'an, općenito, daje muškarcu prednost nad ženom.

Osim autora koji su eksplicitno tvrdili da je muškarac odlikovan u odnosu na ženu, među bošnjačkim autorima je bilo i onih koji nisu govorili o uzvišenom položaju muškarca u islamu, ali su imali potrebu reagirati i negirati tvrdnje onih autora koji su tvrdili da je u Kur'anu žena izjednačena s muškarcem. Tako, Sulejman Siri-ef. Kozarčanin 13. januara 1928. godine u listu *Politika* objavljuje reagiranje na članak Osmana Nuri Hadžića. Svoj članak je naslovio "Za feređu i fes", a kao razlog njegovog objavljivanja naveo je da je kao musliman i stručnjak za islamsku teologiju osjetio potrebu da opovrgne netačne tvrdnje iznesene u članku O. N. Hadžića i da zbog istine ne može dozvoliti da O. N. Hadžić iskrivi istinu i propise islama. Istina je, po njemu, ta da u islamu žena nije jednaka muškarcu. Kao dokaz za to navodi primjer da u slučaju svjedočenja jedna žena ne može biti sama svjedok kao i muškarac, već su za to potrebne dvije žene.⁴

⁴ Pitanje svjedočenja žena je i danas predmet rasprava među muslimanima. Ajet koji o tome govori među brojem muslimanskom ulemom korišten je kao dokaz o podređenom položaju žene u odnosu na muškarce. Međutim, ovo pitanje među Bošnjacima nije bilo predmet posebne rasprave već je isključivo korišteno kao argument da žene i muškarcu nisu jednaki u islamu.

Takvom tumačenju suprotstavio se samo Šaćir Dedić Lutvica koji je kritikovao insistiranje uleme da je u islamu svjedočenje dvije doktorice ravno svjedočenju jednog najgoreg skitnice. Ovaj način tumačenja kur'anskog ajeta koji je objavljen za žene koje su u to doba bile ravne životinjama je, prema Š. Dedić Lutvici, samo pokušaj da se žena obespravi. Š. Dedić Lutvica navodi

da ovaj ajet, ipak, treba razumijevati u kontekstu u kojem je objavljen na način da je on ženama osigurao barem određena prava jer se žene nisu mogle odmah izjednačiti s muškarcima, po istom principu kao što ni ropstvo nije odmah moglo biti zabranjeno. Vidi: Šaćir Dedić Lutvica, *Međusobna vjerska borba muslimana u BiH*, Naklada pisca, Banja Luka, 1928, str. 26-27.

To je navedeno i u Kur'anu, naglašava on. Ovaj argument naveo je i Mehmed Handžić (1936-37) u prilog svoje tvrdnje o drugostepenom položaju žena, a spomenuli smo ga ranije.

Pored ovoga propisa, drugi dokaz koji Kozarčanin spominje u negiranju jednakosti žene i muškarca jeste 34. ajet sure En-Nisa', koji Siri-efendija Kozarčanin (1928:6) navodi u vlastitom prijevodu:

Ljudi su stariji (nadmoćniji) od žena blagodareći osobinama kojim je Bog obdario one nad ovima, i za to što ljudi svoja imanja troše da ženama daju prćije.⁵ (...) (En-Nisa', 34)

Kozarčanin je riječ *kavvam*, koja se u ovom ajetu spominje u kontekstu starješinstva supruga u porodici, preveo kao nadmoć muškarca u odnosu na ženu općenito s obzirom na to da on ovaj ajet navodi kao dokaz da muškarci i žene nisu izjednačeni u islamu.

Kako je primjetno iz navedenog, ovaj ajet se nerijetko koristio u razmatranju položaja žene u odnosu na muškarce u društvu i uopće te je, kako Mehmed Begović (1931:52) tvrdi, razumijevanje i tumačenje ovoga ajeta često služilo kao opravdanje za zloupotrebu propisa i za opravdavanje pojava koje nisu u skladu sa islamom, a koje su dovele do lošeg položaja žene. U ajetu, kako ga prevodi Begović, stoji:

Ljudi imaju preimućstvo nad ženama radi sposobnosti s kojima ih je Bog uzdigao iznad ovih. (En-Nisa', 34)

Begović, tumačeći ovaj ajet, kaže da čak iako Kur'an daje "imućstvo"⁶ muškarcu, on zapravo ne daje ovlaštenje da se žena ponižava ili da joj se ograničavaju i uskraćuju prava.

Pored ovog ajeta, Begović navodi da je tumačenje 18. ajeta sure Ez-Zuhuf, također, služilo mnogim muslimanima za degradiranje žene. Ovaj ajet, prema navodima Begovića,

opisuje ženu kao nekog ko ima određene slabosti koje su joj urođene i koje su sastavni dio njenog karaktera. Ovdje Begović (1931:52) ne daje konkretan prijevod ovoga ajeta već ga parafrazira navodeći da se u ovom ajetu govori "da je žena jedno biće koje raste u nakitima i kićenju i koja je uvek naklonjena da se svađa bez razloga."

Begović će u nastavku tumačenja ovoga ajeta pojasniti zašto je žena predstavljena kao inferiorno biće u ovom ajetu pokušavajući, premda bezuspješno, biti vrlo korektan u svojoj analizi. Prema njegovom objašnjenju, ova stanja kod žene (naklonjenost svađi bez razloga) izazvana su stanjima u kojima se žena nalazi u izvjesnim momentima svoga života kao što su menstrualni ciklus ili trudnoća. Ova stanja, kako kaže Begović (1931:53), potpuno izmijene ćud žene i "dovedu je u jedno bolesno razdražljivo raspoloženje, u kome ona nije gospodar svojih naklonosti i želja".

Ukoliko je tačno da su bošnjački autori usmeno citirali ovaj ajet ili ga koristili za degradiranje žene, kako to tvrdi Begović, onda je evidentno da je ajet koji govori o slabašnosti bića žene proizvoljno protumačen kao ajet koji govori o ženi kao biću koje je sviklo na ukrase i samo se svađa. No, budući da ovaj ajet ne navodi niko osim Begovića u kontekstu odnosa prema ženi, vjerujemo da ovo tumačenje nije bitno determiniralo odnos običnih Bošnjaka prema ženi.

Tadašnji ljubuški književnik s adresom u Zagrebu, Abdullatif Dizdarević (1933:50), u svojoj knjizi u kojoj se osvrće na stavove Mehmeda Begovića posebno je reagovao na njegove izjave o tretiranju žene kao inferiornog bića kod muslimana. Prema Dizdareviću, to što su muslimani ženu smatrali nižim stvorenjem nije bio izuzetak jer je u ranijem periodu takvo bilo opće poimanje žene u svijetu. Po njemu, Bošnjakinja je

vremenom izjednačena sa ženama drugih vjera te one zajedno učestvuju u borbi za bolji položaj žene u ljudskome društvu.

Da Dizdarević nije sagledao stvarno stanje na polju tumačenja islama kod Bošnjaka svjedoči reagiranje A. Lutfi Čokića u brošuri *Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića o njegovu naziranju na islamsku ženu i njen položaj po islamskoj nauci izloženog u njegovoj knjizi*. Čokić (s.a.:12) svojim stavovima potvrđuje Begovićeve optužbe da pojedini bošnjački autori koriste Kur'an u ponižavanju, ograničavanju i uskraćivanju prava žena. On svojom brošurou vrlo otvoreno izjavljuje da je po islamu, ali i prirodnim naukama, Dragi Bog, općenito govoreći, ženski spol učinio slabijim od muškog spola kod svih bića pa i kod ljudi. Žena je, po njemu, duševno i tjelesno slabija od muškarca, te je ona upućena da traži zaštitu kod muškarca. No, što se tiče argumenta iz kojih Begović izvodi ove zaključke, Čokić potvrđuje da se Begović koristio Kur'anom, ali mu prigovara što ne citira ajet u originalu, što ne citira mufesire na čija tumačenja se oslanjao i što ne dokazuje da je to mišljenje usvojeno kod pripadnika Ehlu-sunne ve el-džema'ata. Dakle, Čokić je svojom brošurou još jednom potvrdio stav Begovića da stavovi o inferiornosti žene nisu prošlost te da među muslimanima i dalje ima onih koji zagovaraju stavove o ljudskoj inferiornosti žene.

Iako je ovakve i slične stavove, uglavnom, zastupala tradicionalna bošnjačka inteligencija, ni modernista Edhem Bulbulović (1928:2) nije ostao imun na ovakvo razumijevanje Kur'ana. U članku objavljenom u časopisu *Reforma* Bulbulović se osvrće na 228. ajet sure El-Bekare, tumačeći ga u kontekstu fizičke superiornosti muškaraca. On navodi da muškarci i žene uporedo stoje pred Bogom, da su jednaki u pravima i dužnostima,

⁵ Miraz, daća, privatna svojina.

⁶ Ovdje nije pojašnjeno šta "imućstvo" podrazumijeva. Iako u *Rječniku bosanskog jezika* Dževada Jahića stoji daimućstvo podrazumijeva imućnu osobu, iz konteksta

pisanja Begovića da se zaključiti da je ovdje riječ o izvedenici iz riječi preimućstvo koja je spomenuta u Begovićevom prijevodu ovoga ajeta, a koja ima značenje prednosti, prvenstva, prioriteta. Dakle, iako ovaj

ajet u nastavku govori kako muškarci troše svoje imetke, ovdje nije riječ o imovinskom bogatstvu već o urođenoj prednosti. Dževad Jahić, *Rječnik bosanskog jezika*, tom 3, Sejtarija, Sarajevo, 2011, str. 236.

ali da izuzetak iz ovoga pravila jeste to što je islam odredio muškarce da budu zaštitnici žena. Time je islam, po njegovom shvatanju, htio da nadomiri ono što je ženama priroda uskratila, a to je fizička snaga.

Njegovo tumačenje možda jeste bio pokušaj da se stavovi tradicionalne inteligencije ublaže, međutim, ni on nije izbjegao zamku uopćavanja ovoga ajeta kojim se nastojalo ženu podrediti muškoj snazi i sentimentalnosti koja njoj, navodno, nedostaje.

Zaključak

Prvi pozivi na emancipaciju žene i početna promišljanja unapređenja ženskog pitanja kod Bošnjaka za sobom su povlačila i pitanje vrijednosti žene u odnosu na muškarca te stava islama spram žene uopće. U raspravama o tome do izražaja je došlo tumačenje i razumijevanje Kur'ana i njegovih propisa koji po određenim autorima izjednačavaju ženu i muškarca po pravima i dužnostima, po drugima izjednačavaju muškarca i ženu u svim segmentima osim u upravljanju porodicom gdje je vlast data muškarcu, dok po trećima Kur'an eksplicitno prepoznaje prirodu žene

i određuje joj drugorazrednu poziciju kao ljudskog bića. Prva i druga grupa autora je za svoju argumentaciju uglavnom koristila tumačenje prvog ajeta sure En-Nisa'. Bošnjaci su u tumačenju ovoga ajeta pokazali stanovitu liberalnost i otvorenost. Ovaj ajet se, naime, kod određenih muslimanskih učenjaka koristio kao argument da je hazreti Hava stvorena od Adema, a. s., te da je, samim tim, ona kriva ili manje vrijedna u odnosu na prvog čovjeka Adema, a. s. Ovo tumačenje su dalje protezali na sav ženski rod koji je, shodno prirodi stvaranja hazreti Have, stvoren kriv i manje vrijedan od muškarca koji je, s druge strane, shodno stvaranju Adema, a. s., stvoren kao potpuno ljudsko biće. Bošnjački autori su ovaj ajet, pak, tumačili i u kontekstu stvaranja i žene i muškarca od iste vrste ili od iste duše. Bošnjački autori, poput Osmana Nuri Hadžića, Malika Kulenovića, Mustafe Čelića, Ali Riza Prohića i Kasima Hadžića, u tumačenju ili prevodenju ovoga ajeta, uglavnom su ukazivali na ljudsku jednakost muškarca i žene i njihov ravnopravan položaj pred Bogom. U ovom kontekstu citiran je i 21. ajet sure Er-Rum te 189. ajet

sure El-A'raf koji su služili kao dodatan argument za ovu tezu. Osim ovih, u argumentiranju tvrdnje da su žene i muškarci jednaki u pravima i dužnostima citirani su i drugi ajeti poput: 97. ajet sure En-Nahl, 71. i 72. ajet sure Et-Tevba, 195. ajet sure Alu 'Imran, 2. i 32. ajet sure En-Nisa', 23., 30. i 31. ajet sure En-Nur, 35. i 73. ajet sure El-Ahžab, 69. i 70. ajet Ez-Zuhruf, 152. ajet sure El-An'am, te 228. ajet sure El-Bekare. Oni Bošnjaci koji su Kur'an tumačili kao dokaz da je žena inferiorno biće u odnosu na muškarca, poput M. A. Čerimovića, Ibni Muslima, Mehmeda Handžića, Mustafe Forte, Sulejmana Siri-ef. Kozarčanina i A. Lutfi Čokića, posezali su za ajetima koji regulišu odnose među supružnicima a to su: 34. ajet sure En-Nisa' i 228. ajet sure El-Bekare, ali i ajete u kojima se propisuje nasljedstvo i svjedočenje pri sklapanju ugovora, a to su: 11. ajet sure En-Nisa' i 282. ajet sure El-Bekare. Ovakvo tumačenje spomenutih ajeta je bilo svojstveno klasičnim muslimanskim učenjacima, a na njih nije ostala imuna ni tradicionalna bošnjačka inteligencija pa ni određeni vjerski reformisti i modernisti poput Edhema Bulbulovića.

Literatura

- Alagić, Šukrija (1933). "Izobraženje žene". *Novi behar*, VI, 19 i 20: 260-262.
- Alagić, Šukrija (1934). "Pokrivanje žene po islamu: Hidžabul-mer'eti-fil-islami". *Narodna uzdanica*, II: 41-53.
- Avdić, Čamil J. (1938). "Problem reforme braka u vezi sa ženskim pitanjem". *Glasnik vrhovnog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije*, VI, 9: 334-346.
- Begović, Mehmed (1931). *O položaju i dužnostima muslimanke prema islamskoj nauci i duhu današnjeg vremena*. Beograd: Grafički umetnički zavod "Planeta".
- Buhari ("el-"), Muhammed b. Ismail (2008). *Sabihu-l-Buhari: Buharijeva zbirka hadisa*. Preveo Hasan Škapur i Hasan Makić (2. tom). Sarajevo: Visoki saudijski komitet za pomoć Bosni i Hercegovini.
- Bulbulović, Edhem (1928). "Islam i nošnja". *Reforma*, 5: 2.
- Bušatlić, Hafiz Ajni (1925). "Muslimansko bračno pravo". *Gajret*, IX, 12: 182-183.
- Bušatlić, Hafiz Ajni (1924). "O množenstvu i razvodu braka kod muslimana". *Gajret*, IX, br. 17: 270-273.
- Čerimović, Mehmed Ali (1939). "Zašto islam ne dozvoljava muslimanki brak sa nemuslimanom". *Novi behar*, XIII, 1-6: 37-39.
- Čelić, Mustafa (1927). "Život i društveni položaj muslimanske žene: Položaj žene u islamu uopće – Kur'an o položaju žene naprama mužu – brak, poligamija, pokrivanje, harem". *Novi behar*, I, 6: 91-93.
- Čokić, A. Lutfi (s.a.). *Prikaz i ocjena rada g. dr. Mehmeda Begovića o njegovu naziranju na islamsku ženu i njen položaj po islamskoj nauci izloženog u njegovoj knjizi*. Tuzla.
- Dedić-Lutvica, Šaćir (1928). *Međusobna vjerska borba muslimana u BiH*. Banja Luka: Naklada pisca.
- Dizdarević, Abdullatif (1933). *O Muslimanskoj ženi i njenoj emancipaciji: odgovor gosp. dr. Mehmedu Begoviću*. Sarajevo: Štamparija Risto J. SAVIĆ,
- Dobrača, Kasim (1944-45). "Mekanska i Medinska objava". *El-Hidaje*, VIII, 7-8: 241-245.
- Fejić, Ibrahim (1950). "Pokrivanje žene u islamu". *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u FNRJ*, I, 4-7: 99-104.
- Forto, Mustafa (1925). *Otkrivanje muslimanskog ženskinja*. Sarajevo: Štamparija B. Buchwald i drug.

- Hadžić, Osman Nuri (1925). "Žensko pitanje u islamu". *Gajret*, IX, 19 i 20: 301-302; 21: 324-325.
- Hadžić, Osman Nuri (1928). "Feređa i fes". *Politika*, 7078: 5.
- Handžić, Mehmed (1936-37). "Vaz o ulozi muža i žene u braku i njihovim dužnostima". *El-Hidaje*, I, 9: 145-147.
- Handžić, Mehmed (1937-38). "Položaj žene u islamu". *El-Hidaje*, II, 2-3: 17-22.
- Ibni Muslim (1919). "Muslimansko žensko pitanje". *Pravda*, I, 19: 2-3.
- Islamski obiteljski život* (1942). Sarajevo: Glavni odbor El-Hidaje.
- Jahjzade (1932-33). "Savremena emancipacija žene". *Hikmet*, IV, 47: 346-348.
- Kozarčanin, Sulejman Sirri ef. (1928). "Za feređu i fes". *Politika*, 7079: 6.
- Kur'an* (2019). Preveo Hadži Ali Riza Karabeg. Sarajevo: Slovo bosansko d.o.o.
- Kur'an časni, prevod i tumač Kur'ana* (1969). Preveo Muhamed Pandža i Džemaludin Čaušević. 2. izd. Zagreb: Stvarnost.
- Lerner, Gerdam (1986). *The Creation of Patriarchy*. New York: Oxford University Press.
- L. S. B. (1968). "Razmišljanje uz 1400-godišnjicu Kur'ana". *Takvim za godinu 1969*. Sarajevo, 17-32.
- Prohić, Ali-Riza (1931). *Šta hoće naša muslimanska inteligencija*. Sarajevo: Štamparija Omer Šehić.
- Rahman, Fazlur (2011). *Glavne teme Kur'ana*. Preveo Enes Karić. Sarajevo: El-Kalem i Centar za napredne studije.
- Sadr-Ud-Din (1926). "Položaj žene u islamu". *Đulistan*. Preveo Malik Kulenović, I, 3: 41.
- Hadžić, Kasim (1940). *Položaj žene u islamu*. Sarajevo: Nova tiskara Vrčec i dr.
- Traljić, Mahmud (1940-41). "Kasim Hadžić – Položaj žene u islamu". *El-Hidaje*, IV, 3: 92.
- Tufo, Muhamed (1937). "Temelji tefsirske nauke (Usuli-tefsir): Može li se Kur'an azimuššan prevoditi na druge jezike (ترجمة), i je li to dozvoljeno sa šerijatskog gledišta?". *Glasnik vrhovnog starješinstva IVZ Kraljevine Jugoslavije*, V, 7: 209-218.
- Wiley, Tatha (2002). *Original Sin: Origins, Developments, Contemporary Meanings*. New York: Paulist Press.
- "Podlistak: Kur'an (nastavak)". (1936). *Islamski glas*, I, 15: 2.
- "Ustav Federativne Narodne Republike Jugoslavije". *Službeni list FNRJ*, II, 10, Beograd, 1.2.1946.

الموجز

آراء المفكرين البشائقة حول المساواة بين المرأة والرجل من منظور فهم
الدروس القرآنية

سمية ليفاكوفيتش سوباشيتش

إن نقطة الانطلاق التي تستند إليها وتقوم عليها جميع النشاطات المتعلقة بتحرير المرأة، هي مسألة المساواة البشرية بين المرأة والرجل، وهي في العموم مسألة الكرامة البشرية للمرأة. والموقف من هذه المسألة هو الأساس لتحصيل كافة الحقوق الإنسانية التي حرمت منها المرأة. وأخذاً في الاعتبار لهذه المسألة، فإن الدعوات لتحرير المرأة والأفكار الأولى حول تحسين قضية المرأة عند البشائقة، جرت وراءها مسألة قيمة المرأة بالقياس للرجل وموقف الإسلام من المرأة عموماً. وفي هذا السياق، كانت الآيات القرآنية إحدى الأسس التي بنى عليها الكثيرون من المفكرين البشائقة آراءهم حول المساواة وعدمها بين المرأة والرجل. يستعرض هذا المقال آراء المفكرين البشائقة حول المساواة البشرية بين المرأة والرجل من منظور تفسير الآيات القرآنية والتي أيدوا بها آراءهم حول هذه المسألة.

الكلمات الرئيسية: القرآن، التفسير، العلماء البشائقة، مكانة المرأة، مساواة المرأة في الحقوق، المساواة بين المرأة والرجل، تحرير المرأة، الإسلام.

Summary

BOSNIAK INTELLECTUALS OPINIONS ON
GENDER EQUALITY WITH A REFERENCE TO
INTERPRETATIVE QUR'ANIC MESSAGES

Sumeja Ljevaković-Subašić

The issue of gender equality in general, and the issue of the human dignity of women, in particular, represent the ground point for any activity in the sphere of the emancipation of women. The definition of this issue is a premise for attaining the human rights of which women are deprived. Keeping this in mind, all the efforts directed towards the emancipation of women amongst Bosniaks have also triggered the issues of the value of women in regard to men and the attitude of Islam towards women in general. In this context, many Bosniak scholars have based their opinions on gender (in)equality upon the Qur'anic ayahs. This article offers a review of the writings of Bosniak scholars about gender equality, along with the interpretation of the Qur'anic views that they used to support their opinions in this regard.

Keywords: Qur'an, tafsir, Bosniak ulama, the position of women, gender equality, the emancipation of women, Islam